

DORDE LAZAREVIC

KOMENTAR UZ JEDAN POVJERLJIVI IZVJEŠTAJ USTAŠKE VELIKE ŽUPE USORA I SOLI O PRVOM OSLOBOĐENJU TUZLE

Nakon trodnevnih teških borbi jedinice Trećeg korpusa: Šesta istočno-bosanska, Druga krajiška, Petnaesta majevička, Šesnaesta muslimanska brigada te Majevički, Ozrenski i Trebavski partizanski odred oslobodili su Tuzlu 2. oktobra 1943.

Tuzla sa neposrednom okolinom je bila dobro vojnički utvrđena i zaposjednuta pretežno domobranskim, zatim ustaškim i njemačkim jedinicama, te žandarmerijskim i policijskim snagama. Računa se da su Tuzlu i okolinu branile neprijateljske snage u jačini jedne divizije sa dobrim naoružanjem i jakim artiljerijom. Brojčana i tehnička nadmoćnost bila je na strani neprijatelja.

U toku tri noći (borba se vodila uglavnom noću da bi se smanjila efikasnost neprijateljske artiljerije) borbe su vođene za Moluhe, Piskavicu, Kojšino, Parlog, Slani bunar, zatim Gradinu, Miladije, Kužiće, Crveno Brdo, Ilinčicu i u gradu za istočni i zapadni logor. Nekoliko pokušaja neprijatelja da se probije od Doboja i Brčkog i deblokira Tuzlu bili su odbijeni. Međutim, neprijatelj je ipak uspio da se od Doboja probije kroz položaje Petnaeste majevičke brigade i Majevičkog odreda i da dođe pred samu Tuzlu. Vrlo oštre borbe trajale su do 7. oktobra kada je konačno razbijeni neprijatelj natjeran na povlačenje, uz velike gubitke, prema Doboju.

Tuzlanska operacija predstavlja veliku vojničku pobjedu Trećeg korpusa.

Od 2. oktobra do 11. novembra Tuzla je bila slobodna. To je omogućilo da se rezultati vojničke pobjede i politički iskoriste. Došlo je do priliva novih boraca iz redova tuzlanskih radnika, hrvatskog i muslimanskog življa. Formirane su nove jedinice: Sedamnaesta majevička i Osamnaesta hrvatska (koje su ušle u sastav nove 27. divizije zajedno s Drugom krajiškom, Birčanskim i Romanijskim odredom), zatim Devetnaesta birčanska i Tuzlanski odred.

Pored oslobođenja Tuzle, od septembra do novembra 1943. godine, Treći korpus je oslobodio gotovo čitavu istočnu Bosnu. To je dalo nove impulse oslobodilačkoj borbi u ovom kraju i pojačalo redove Narodnooslobodilačke vojske masovnim pristupanjem novih boraca, doprinijelo jačanju bratstva i jedinstva, slabljenju četničkog uticaja i osipanju legije. Svuda su stvarani narodnooslobodilački odbori.¹

*

O borbama za oslobođenje Tuzle 1943. godine postoje u Arhivu Vojnoistorijskog instituta u Beogradu mnogobrojni dokumenti jedinica Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda kao i njemačkih i ustaško domobranskih štabova. Isto tako u raznim arhivama, muzejima i institutima za proučavanje radničkog pokreta mogu se naći dragocjeni materijali potrebni za rekonstrukciju ovih događaja. Memoarska literatura upotpunjuje izvorni materijal. Borbe za oslobođenje Tuzle možemo relativno dobro osvijetliti i istaći njihovu vojnu stranu, koja je igrala presudnu ulogu. Na drugoj strani, vrijeme od 2. oktobra do 11. novembra 1943. godine ne može još u potpunosti biti osvijetljeno zbog oskudnosti dokumentacije ili njene fragmentarnosti.

U tih 40 dana u slobodnoj Tuzli se desilo mnogo značajnih događaja koji nisu nigdje zabilježeni, za koje znamo samo po pričanju savremenika. Jasno je da vojni štabovi, pozadinske vojne vlasti, partijska rukovodstva i narodnooslobodilački odbori, zaokupljeni konkretnim pitanjima ratne stvarnosti, nisu mogli da stvore ni da ostave pisanu dokumentaciju o tom dinamičnom vremenu u oslobođenom gradu. Trebalo je prihvatiti hiljade novih boraca, formirati nove vojne jedinice i popuniti postojeće, smjestiti ratni plijen na sigurno mjesto i organizovati život u gradu, zatim pokrenuti proizvodnju za potrebe vojske i izvoditi radne akcije, jednom riječju — politički iskoristiti rezultate vojničke pobjede. Radilo se brzo i niko nije pomišljao niti imao vremena da to bilježi. Istina, nešto je i zabilježeno, ali nedovoljno za potpunu rekonstrukciju toka događaja.

Kada je 11. novembra neprijatelj prodro u Tuzlu i ponovo uspostavio svoju vlast, pored nastojanja da »normalizuje« život u gradu, počeo je da prikuplja podatke o svim događajima i promjenama nastalim u vrijeme narodne vlasti u Tuzli. Tako je Velika župa Usora i Soli dostavila nekoliko izvještaja u Sarajevo ili u Zagreb.

Osvrnućemo se na jedan od tih izvještaja. Premda je on vrlo obiman i sa većim brojem podataka, ipak je nepotpun i, što je i razumljivo, sa nekim pogrešnim podacima i ocjenama događaja.

Zbog toga su bili potrebni odgovarajući uvodi, komentari i objašnjenja i, uopšte, kritički postupak. Opredijelili smo se za njega, jer sadrži podatke koji se na drugoj strani ne mogu naći.

Taj izvještaj je dostavila Velika župa Usora i Soli 18. decembra 1943. godine glavaru građanske uprave za velike župe Vrhbosna, Usora i Soli i Lašva — Glaž u Sarajevo kao: »izvješće o upadu partizana u Tuzlu i o stanju po oslobođenju Tuzle«.²

Krajem septembra 1943. godine obruč oko Tuzle sve se više stezao. Iz izvještaja se vidi da su funkcioneri kvislinške vlasti tražili pojačanje garnizona. Neposredno pred napad jedinica Narodnooslobodilačke vojske na Tuzlu boravili su u Zagrebu veliki župan Bahrija Kadić i stožernik Velike župe ustaški satnik Stjepan Šuto, nastojeći da u posljednjem trenutku pristigne tražena pomoć za obezbjeđenje Tuzle i njenog bazena.

Upravo dok su oni obilazili razna nadleštva u Zagrebu, 29. septembra 1943. godine u večernjim časovima, otpočela je bitka za Tuzlu.

U navedenom izvještaju preuveličavaju se snage Narodnooslobodilačke vojske i kaže se da su samo sa sjeverozapadne strane od sela Brešaka išle tri partizanske brigade u jačini 3.500 boraca, a da su sa drugih strana napadale jake snage, naoružane puškama i automatskim oružjem.

Da drugoj strani, odbrana Tuzle bila je navodno sastavljena od svega 400 njemačkih vojnika i 600 domobrana, ustaša, žandarma i policajaca sa dovoljno mašinskog naoružanja, 19 topova i 2 tenka. Pored toga u Živinicama je bila njemačka artiljerija, a širu okolinu Tuzle je branilo oko 1.700 ljudi, pripadnika muslimanske legije koji nisu ni dali neki značajniji otpor.

Borbe za Tuzlu, vođene tri dana, nisu opisane. Sa nešto više pažnje razmatrane su mogućnosti odbrane Tuzle. Ističe se da se Tuzla mogla održati da je posada dala otpor još 24 sata i da je na vrijeme stigla pomoć od Doboja. Misli se da je njemački bataljon koji je dva dana prije napada napustio Tuzlu i otišao u Doboj u priličnoj mjeri oslabio odbranu. U toku borbi njemački komandant, videći da je sve izgubljeno, napustio je odbranu Tuzle i povukao se na brdo Gradinu, a zatim sa nešto njemačkih vojnika i u pratnji tenkova probio se preko Simin-Hana za Zvornik. I to je jedan od navodnih razloga pada Tuzle. No, što je Tuzla zauzeta uprkos svih napora neprijatelja da je odbrani, može se pripisati samo vojničkoj vještini i umješnosti, moralno-političkoj svijesti i jedinstvu Narodnooslobodilačke vojske, a ne propustima njenih neprijatelja.

«... Odmah po zauzeću Tuzle — navodi se u izvještaju — partizani su uzpostavili svoju vojnu vlast, osnivanjem komande mjesta, a za zapovjednika mjesta imenovali su Gluhića Omera, učitelja rodom iz Tuzle, koji se je od prije nalazio u njihovim redovima. Za njegovog pomoćnika postavljen je Eraković Pero, a za zamjenika Herljević Franjo, oba poznati komunisti i još od prije rata, koji su se odmetnuli odmah po osnivanju Nezavisne Države Hrvatske...»

Navodi se da je kasnije za komandanta mjesta postavljen Skorić Miloš sa pomoćnikom Dantom Filipovićem i Grapčanovićem Hasanom, studentom iz Bijeljine.

Pored vojne, navodi se u »izvješću«, komanda mjesta je vršila i civilnu vlast do osnivanja Narodnooslobodilačkog odbora, a sve postojeće ustanove su ukinute. Narodnooslobodilački odbor, koji je, prema ustaškom izvještaju, formiran naknadno, imao je 25 članova. Za predsjednika je postavljen dr Ljubomir Peleš, advokat iz Tuzle, a za sekretara Begić Nail, upravitelj Građanske škole u Tuzli. Ostali članovi odbora su bili: Miloš Ilić, sudija, Đorđe Vasković, profesor, Mustafa Vilović, student, ing. Rafo Mot, Sunarić Ivo, sudija, Jure Begić, pravni savjetnik Sumske uprave, Ferhat Azabagić, posjednik iz Bukinja, Vlado Marić, sudija, Martin Ikić, sudija, Abdulah Kunosić, bankovni službenik i Hasan Odobašić zanatlija. To su bili sve ugledni i uticajni građani. Imena ostalih članova odbora se ne navode, ali

se kaže da su to uglavnom stručni službenici i radnici, manje poznati.

Tendenciozno se ističe da su u Odboru bili pretežnim dijelom Srbi. To je karakteristično za ustašku propagandu koja je stalno težila da narodnooslobodilački pokret prikaže kao srpski. I ne samo u propagandi, nego i u zvaničnim izvještajima.

Navodi se podatak da su formirani narodnooslobodilački odbori i u ostalim opštinama tuzlanskog sreza.

Iako se pokušava da se umanji njihova uloga, ipak se vidi iz izvještaja, da su svi oni radili na prikupljanju razne robe i novčanih sredstava za Narodnooslobodilačku vojsku, organizovali kulturne i političke priredbe i oduzimali imovinu narodnim neprijateljima za koje su u Tuzli proglašeni: Sead Kulović, posjednik, dr Bahrija Kadić, advokat (veliki župan), dr Feliks Nedjeljski, podžupan, Stjepan Šuto, stožernik i Sefkija Muftić, upravitelj župske redarstvene oblasti (policije).

Isti se da je inicijator svih akcija bila Komunistička partija i njen Oblasni komitet. Navodi se da su od građana Tuzle i stanovnika okoline, radnika i službenika Kreke, formirane nove vojne jedinice Narodnooslobodilačke vojske, kao i posebna hrvatska brigada.

Prema izvještaju vođene su političke akcije u svim pravcima. Postojeća razglasna stanica dobro je iskorištena. Štampani su različiti leci, plakati, »Vijesti«. ³ Organizovane su omladinske radne akcije, priredbe i politički zborovi. ⁴ Po cijeloj Tuzli ispisane su na zgradama borbene parole različitog sadržaja. Sedmog novembra je proslavljena 26. godišnjica oktobarske revolucije. Razobličavana je politika okupatora u istočnoj Bosni i nedjela ustaša i četnika.

O sastancima koji su održani sa predstavnicima tuzlanskih Srba i Hrvata u izvještaju se između ostalog kaže da su na posebnom sastanku sa pripadnicima pravoslavne vjeroispovijesti govorili o ciljevima Narodnooslobodilačke vojske Rodoljub Čolaković i Tošo Vučasinović. Proglas srpskom stanovništvu sa pozivom da pristupa u redove Narodnooslobodilačke vojske potpisali su Pero Stokanović, posjednik, i dr Ljubomir Peleš, advokat iz Tuzle. ⁵

Sličan proglas o svom pristupanju Narodnooslobodilačkoj vojsci sa pozivom hrvatskom stanovništvu ostalih krajeva Bosne potpisali su: Aleksandar Preka, Jure Begić, Ivo Sunarić, Anto Kamenjašević i dr. ⁶

Za muslimansko stanovništvo objavio je pukovnik Sulejman Filipović članak u novinama u kome je objasnio razlog svog pristupanja Narodnooslobodilačkoj vojsci i poziv muslimanima iz ostalih krajeva da to isto učine. ⁷

Poznatij izjavi o pristupanju Narodnooslobodilačkoj vojsci 77 domobranskih oficira i podoficira pripadnika takozvanog tuzlanskog zdruza i Dobrovoljačke domobranske pukovnije na čelu sa Sulejmanom Filipovićem, dat je poseban značaj u izvještaju.

Prilikom prvog oslobođenja Tuzle vojni sudovi su osudili na smrt neke najizrazitije narodne neprijatelje i organizatore ustaškog pokreta, među kojima su pojedinci i u novim uslovima nastavili sa ustaškom propagandom. Strijeljan je i jedan broj policijskih službe-

nika, njemačkih vojnika i pripadnika kvislinških formacija. Njihova imena navode se u izvještaju:

«... I pored puštanja na slobodu — kaže se u izvještaju velikog župana — ponovo su uhićeni pomenuti Lukendić Zvonko, odvjetnik, i Dragan Dujmušić, katiheta, te su zajedno sa Muhamedom Hadžifendićem, trgovcem i bojnikom S. S. divizije, ranijim zapovjednikom Domobranske dobrovoljačke pukovnije u Tuzli, te Jurom Milasom, gostioničarem i uglednim članom Ustaškog pokreta, strijeljani...»⁸

Za potrebe Narodnooslobodilačke vojske oduzimana je razna trgovačka roba od trgovaca, ratnih bogataša i onih koji su se kompromitovali kao saradnici okupatora.

Raspisan je narodni zajam u iznosu od 32 miliona kuna, a trebalo je da ga uplate trgovci i imućniji građani. Prema izvještaju, uplaćeno je 3—4 miliona kuna, jer je gubitak Tuzle onemogućio potpunu uplatu.⁹

Zatim se govori o teškoćama u snabdijevanju službenika, pa se ističe da su partizani podijelili jednokratnu pomoć službenicima i penzionerima u iznosu od 1.000—5.000 kuna.

Kada je neprijateljska vojska 11. novembra 1943. zaposjela Tuzlu i u njoj ponovo uspostavila civilnu vlast Nezavisne Države Hrvatske, Velika župa je zatražila izvještaje od svih ustanova i preduzeća o »štetama« koje su partizani nanijeli, o službenicima koji se nisu javili na dužnost ili su se naknadno vratili i o mogućnostima za nastavak rada. Izvještaje su dostavili: Velika župa Usora i Soli, Kotarska oblast u Tuzli, Gradsko poglavarstvo, Tehnički odjeljak, Željeznička stanica Tuzla, Gimnazija, Dom narodnog zdravlja, Bolnica, Podružnica osiguranja radnika, Podružnica javnog ureda rada, Ravnateljstvo šuma u Tuzli i Sumarija u Živinicama, Porezni ured, Mjernički ured, Sudbeni stol u Tuzli, Državno tužiteljstvo, Kotarski sud i Odbor za potpore suda, Župsko priradno nadzorništvo, Stegovno povjerenstvo pri Velikoj župi, Sekcija za trasiranje pruge Brčko — Tuzla, nekoliko škola, razne vojne ustanove, nekoliko službeničkih i poljoprivrednih zadruga, rudnik u Kreki i solane Kreka i Siman-Han.

Podaci su prikupljeni više od mjesec dana i 18. decembra uneseni u pomenuti izvještaj Velike župe. Iz tih podataka ćemo navesti samo ono što je karakteristično za političke prilike koje su vladale u Tuzli nakon povlačenja jedinica Narodnooslobodilačke vojske. Iz navedenih ustanova, prema izvještaju, zaplijenjeno je i odneseno za potrebe vojske i stanovništva slobodne teritorije: novac, pisaće mašine (nekoliko desetina), pisači i crtači materijal, knjige, razni namještaj i dr. (10).

U gotovo svim ustanovama uništena je ili je odnesena arhiva, naročito corpora delictorum sudskih ustanova.

Iz Doma narodnog zdravlja i bolnice odnijeti su svi lijekovi, zavojni materijal, medicinski instrumenti itd.

Pored toga, prema izvještaju, oduzeta je hrana, odjeća, obuća, prevozna sredstva i benzin. Oko 400 vagona soli odvučeno je na

sigurna mjesta u dubinu slobodne teritorije, podidjeljeno stanovništvu Tuzle i okoline od čega je 80 vagona zamijenjeno sa stanovnicima semberskih sela za životne namirnice.

U toku borbi za Tuzlu, navodi se u izvještaju, za vrijeme boravka Narodnooslobodilačke vojske u Tuzli ili prilikom povlačenja izvršene su diverzije na komunikacijama, rudnicima, vojnim zgradama, zatvoru, itd. Tako su uništeni svi mostovi, na putu Tuzla — Doboju i Tuzla — Zvornik, a i ostali putevi u istočnoj Bosni. Nijemci su zahtijevali od ustaških vlasti da poprave ove puteve, a i sami su ih popravljali, jer im je to bilo potrebno radi vođenja vojnih operacija protiv NOV. Zgrada željezničke stanice u Tuzli je zapaljena.

»... Spaljene su, kaže se u izvještaju postaje Bukinje, Bistarac, Puračić, Duboštica, Miričina. Na svima ovim stanicama zapaljen je veliki broj teretnih vagona punih ugljena. Željeznička pruga od Kreke do iza Puračića bila je potpuno uništena. Pruga je popravljena od strane njemačkih tehničkih trupa i naših željezničkih vlasti i promet od Doboja do Tuzle uzpostavljen je dne 29. listopada ove godine...«

U rudniku Kreka uništena su sva unutrašnja i spoljna mašinska i električna postrojenja i električna centrala koja je davala struju od 2.500 volti.

Sedamnaestog novembra uništena su postrojenja preduzeća »Croatia« u Živinicama, zatim su izvršene diverzije u Živinicama, Begovom Potoku, Radini, Đurđeviku, Mušićima i Banovićima.

U Solani Kreka izgorjela su 4 kazana starog tipa, a pet ih je oštećeno miniranjem.

Vojni logor — Istočni i Zapadni — bili su potpuno spaljeni. Demolirana je zgrada zatvora (»Štok«) i uništeno centralno grijanje.

Sve diverzije su izvršene iz strateških i ekonomskih razloga, odnosno s ciljem da se smanji vojnička efikasnost neprijatelja i cnemogući eksploatacija tuzlanskog industrijskog basena.

Kada je postalo jasno da će neprijatelj, koji je nastupao od Doboja sa nadmoćnijim snagama, prodrijeti u Tuzlu, izvršene su pripreme za evakuaciju grada. Noću između 10 i 11. novembra 1943. sa vojskom, vojno-pozadinskim i narodnim vlastima iz Tuzle se povuklo dosta građana. Mnogobrojne porodice, sa svim svojim članovima, napustile su grad. Prema zvaničnim ustaškim podacima oko polovina stanovništva Tuzle povukla se s partizanima. Ovdje su uračunati i oni koji su ranije stupili u razne jedinice NOV i drugi aktivni saradnici. Bio je to rezultat velike pobjede NOP-a, zadobijene oslobođenjem Tuzle i nastavak revolucionarnih tradicija ovoga kraja poznatih od ranije. (11).

U izvještaju su navedena imena službenika i radnika koji su napustili Tuzlu. Teško je za neke utvrditi da li su napustili Tuzlu prilikom povlačenja pred neprijateljem ili u toku onih 40 dana koliko su grad zadržale snage NOV. Pored toga, utvrdili smo da spisak nije potpun ni kada su u pitanju službenici. Navešćemo ga

u cjelini, jer, koliko je do sada poznato, to nije urađeno u literaturi o ovom događaju našeg oslobodilačkog rata.

Iz rudnika Kreke otišao je veći broj radnika i službenika. Mnogi rudari koji su živjeli u selima priključili su se NOV. Od službenika priključili su se partizanima:

Ing. Franjić Vjekoslav, direktor rudnika, ing. Josip Bučar, ing. Manjuhin Vsevolod, Jeršinović Avgust, Milan Setka, Telalbašić Izet, Stanislav Kosovski, Miroslav Mihalić, Abdurahman Zigić, Josip Pavlič, Nikifor Mitrović, Vladimir Dedić, Savo Marković, Josip Pipal, Fuad Degović, Bogdana Vadić, Ivan Knih, Nijazija Prcić, Mugdim Dubravić, Anastazija Janoš, Vinko Gavrančić, Mustafa Karamehić, Jaroslav Zila, Muhamed Azabagić, Đurić Ljubomir, Mehmed Horozić, Asim Kurt, Bogomir Koruga, Franjo Peštić, Mehmed Hadžiomerović, Vaso Krampa, Marko Radić, Ivan Mravinac, Andrija Cabrić, Josip Bauer i drugi.

Iz Doma narodnog zdravlja u redove Narodnooslobodilačke vojske stupili su ljekari: Luka Simović, upravitelj Doma narodnog zdravlja, Milan Goldner, Vladimir Najman, Simun Griner, Herman Barmaper, Edo Dojč, Aleksandar Švarc, Vlatko Ajzenštater, Artur Bader, Dragutin Kolbah i Andrija Kenig. Od medicinskog i ostalog osoblja: Anica Sertić, Milena Pavičević, Ana Franković, Ljubica Dabić, Darinka Kovačević, Ivka Nešković, Slobodanka Jovanović, Alija Pekarić, Mirjana Milinović, Rezika Sostar, Ljubica Simić, Ivka Konc, Zora Stajl, Albina Petonja i Valentin Perković. Iz Državne bolnice: dr Juraj Krajtmer, Vladoje Grabarić, apotekar, i Dragutin Porges, apotekar. Od ostalog osoblja: Ravijojla Novaković, Katica Blašković, Sajto Robović, Ivanka Musić, Đorđe Borić, Sefkija Selimović i Muhamed Mehmedović.

Osim navedenih ljekara Doma narodnog zdravlja i bolnice u Narodnooslobodilačku vojsku su stupili i ljekari koji su bili zaposleni u drugim ustanovama i to: Đorđe Dragić, Vojislav Novaković, Evgenije Serstnev i Asim Cemerlić. Ukupno je Tuzlu napustilo 17 ljekara.

Iz Ravnateljstva šuma:

Jure Begić, pravni savjetnik, i inženjeri: Rafo Mot, Jovan Marijan, Ivan Fabijanić, Aleksije Postnikov, Aleksandar Žuljević i Vladimir Demitrašev, a od službenika: Mustafa Čokić, Jokica Stefanović, Anica Skorun, Ankica Gavrilović, Edhem Berberović, Velinka Čekeljčić, i pomoćni lugar Petar Jokić.

Iz sudbenog stola i kotarskog suda:

Dr Martin Ikić, sudija, Mirko Đurić, sudija, Bogdan Jankijević, sudija, Branko Jokić, sudija, Bogomir Brajković, sudija, Esad Telalbašić, sudski pripravnik, Enver Kurt, sudski pripravnik, dr Ivo Sunarić, sudija, dr Oto Centner, sudija, Branko Banjanin, sudski pripravnik, te službenici i radnici: Draginja Čimeša, Zaharije Pavlović, Huso Mujačić, Milena Srdić, Mehmed Redžić i Ljubo Babić.

Iz tuzlanskih škola Tuzlu je napustilo više profesora, nastavnika i učitelja. Evo šta se u izvještaju kaže: »... Sa partizanima napustili su Tuzlu i nisu se vratili na dužnost Đorđe Vasković, profesor, Muhamed Gagić, profesor, Radojka Dragić, suplent, i Mira Brajt-

hud, učiteljica pjevanja. Do sada nije utvrđeno koliko je učenika i učenica napustilo Tuzlu prilikom povlačenja partizana. Od 26 nastavnika u Gimnaziji je ostalo svega 19 nastavnika...»

U Građanskoj školi situacija je bila ovakva:

»... Od nastavnika jedino su ostali na službi vjeroučitelji za rimokatoličku i islamsku vjeroispoviest i ugovorni nastavnik Jovanović Jovanka. Upravitelj škole Begić Nail pridružio se partizanima...»

Iz Mješovite osnovne škole Tuzlu su napustili nastavnici: Ljeposava Jovanović, Katarina Đuranović, Sadik Lišić i Hasan Alagić, a iz Zanatske Ivica Martinović.

Pored pomenutih službenika Tuzlu su napustili:

Iz ureda Velike Župe: Nikola Bjegović, učitelj, Bogoljub Jajčanin, veterinar, i Zora Jovanović, službenik, a za dva službenika se nije znalo mjesto boravka.

Iz Kotarske oblasti: Josip Andračić, Desanka Đorđić i Bešlaga Dervišbegović.

Iz Gradskog poglavarstva: Hašim Mutevelić, Emil Fridman, Risto Miletić, Rifat Omazić, Jusuf Mandžić, Džemal Sprečić, Dane Tintar, Jovo Mitrović, Aleksandar Đurić, Ljubica Mićanović i Osman Arnautović, a iz Tehničkog odjeljka: Ivan Šarić i Petar Dimitrijević (za mnoge službenike nije se znalo mjesto boravka).

Iz Željezničke stanice u Tuzli: Džemal Kunosić i Milivoje Vasiljević.

Podružnica osiguranja radnika ostala je bez ovih službenika: Fadil Čokić, Jovo Cesarević, Krsto Kreco, Darivoj Meseldžić, Zdravko Kolaković, Bosiljka Fizović i Savo Mičić.

Iz Mjerničkog ureda: Ludmila Stojanović, a iz Župskog prirodnog nadzorništva: Zora Jovanović.

Iz Župske redarstvene oblasti navodno su otišli s partizanima: Sakib Hasanagić, Asim Tanović, Mustafa Bandić, Husein Sarajlić, Ibrahim Terzić i Asim Pirić.

Na prijedlog župana Kadića, II zbornu područje sa sjedištem u Brodu izdalo je letke stanovništvu i ranijim vojnim licima da se vrate kućama, odnosno prijave svojim komandama. Garantovana je lična sloboda i imovinska bezbjednost svima koji se vrate. Pa i pored toga rezultat je bio neznačajan.

Do kraja novembra, po izvještaju u Tuzli su bile samo njemačke vojne vlasti, a tek kasnije uspostavljena je domobranska komanda mjesta sa četom domobrana i nešto žandarma određenih za obezbjeđenje solane u Simin-Hanu. Nesporazumi između njemačkih i ustaških vlasti bili su česta pojava, što se može shvatiti kao znak uzajamnog nepovjerenja. Računalo se da bi Gestapo mogao da preduzme masovne represalije u Tuzli, a ustaše su nastojale da vode politiku stišavanja. To je i bilo jedino realno rješenje, zasnovano na promijenjenom odnosu snaga u istočnoj Bosni u korist Narodno-oslobodilačkog pokreta.

Život u gradu je bio potpuno paralisiran i sva nastojanja neprijateljske vlasti preduzimana radi pokretanja proizvodnje i nastavljajnja rada u ustanovama nisu imala većih rezultata. Takva situacija,

sa malim izuzecima, zadržala se sve do konačnog oslobođenja Tuzle — 17. septembra 1944. godine.

U rudniku uglja u Kreki, ističe se u izvještaju nije bilo moguće ni otpočeti sa radom, jer su uništena sva mašinska i električna postrojenja i potopljene jame. Samo u Moluhama mogao se otvoriti jedan revir (ranije zatvoren zbog vatre) sa proizvodnjom 40—50 tona uglja dnevno. Zbog nestašice električne energije rad se obavljao primitivno, a proizvodnja uglja je mogla podmiriti samo potrebe njemačke vojske. Građanstvo uopšte nije moglo dobiti ugalj, a nestašica ogreva ograničila je rad ustanova, dok je u toku zime u nekim od njih došlo i do potpunog obustavljanja rada.

Po zahtjevu njemačke komande, izvještava Velika župa Usora i soli, električna postrojenja manjeg kapaciteta iz Simin-Hana su prebačena u Tuzlu i upotrebljavana za osvjjetljenje jednog dijela grada (veći dio bio je neosvjjetljen).

Sa proizvodnjom u Solani u Kreki, kako se kaže u izvještaju moglo se otpočeti tek nakon zidanja peći i obezbjeđenja električne energije. Neoštećena Solana u Simin-Hanu — bez uglja, električne energije i slane vode nije mogla otpočeti sa proizvodnjom. Nestašica soli je pojačala i otpremanje njenih većih količina iz Tuzle u Zagreb, jer je Tuzla postala »nesigurna« zbog mogućnosti ponovnog napada NOV. Ustaške vlasti su nasilno oduzimale so od stanovništva. Došlo je i do krijumčarenja širih razmjera.

Većina ustanova, prema podacima iz izvještaja nije mogla ni otpočeti rad dok su druge otpočele u ograničenoj mjeri. Razlozi su bili uglavnom isti: službenici se nisu javili na posao, nedostajali su ugalj i kancelarijski materijal, namještaj, novac i ostale potrebe. Školske zgrade zaposjela je vojska, jer su vojnički logori bili spaljeni. Samo za izvjesne popravke na komunikacijama zahtijevano je 6 miliona kuna. Žandarmerijske stanice u okolini Tuzle nisu više postojale. Župska redarstvena oblast tražila je da joj se dodijeli veći broj policajaca.

Naročito u teškom položaju bili su Dom narodnog zdravlja i bolnica. Nedostajali su lijekovi, instrumenti i hrana.

»... Bolnica — kaže se u izvještaju — nema ni jednog hirurga koji je veoma potreban radi poduzimanja operativnih zahvata nad ranjenicima koji stradaju u borbi sa partizanima... jer je ona jedina bolnica na području ove Župe i nekoliko susjednih kotareva koji gravitiraju Tuzli...«

Poseban problem predstavljalo je snabdijevanje stanovništva koje — kako ističe ovaj izvještaj nekoliko mjeseci nije primalo nikakvo sledovanje hrane. Moglo bi se zaključiti da ustaška »država« nije našla snage da riješi ove probleme.

I pored nedostataka koji postoje u izvještaju Velike župe, a koji su istaknuti na početku ovog prikaza, provjeravanjem smo utvrdili da su mnogi podaci vjerodostojni.

Prvo oslobođenje Tuzle predstavljalo je prekretnicu u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u istočnoj Bosni.

Pored ovog oslobođenja Tuzle 1943. godine, u januaru 1944. izvršen je na Tuzlu ponovni napad jedinica Narodnooslobodilačke vojske koji nije uspio. Tuzla je konačno oslobođena 17. septembra 1944.

NAPOMENE

1. Vidi: — Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 17, 18, 19 i 20.

— Vojno-istorijski institut, »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. 1, Beograd 1963, str. 615—617.

— Rodoljub Colaković, Z apisi iz oslobodilačkog rata, II, Prosveta, Beograd, 1956, str. 445—482.

— Rudi Petovar, Sesta proleterska istočnobosanska brigada, Vojno-istorijski institut JA, Beograd, 1951, str. 231—253.

2. Arhiv Vojno-istorijskog instituta Jugoslovenske narodne armije reg broj 6—11—1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10. Kut. br. 195. (isti dokument u Arhivu SR Hrvatske u Zagrebu, MNG Fasc. 16, Taj. 31).

3. U Tuzli su u oktobru i novembru 1943. godine štampani:

— »Front slobode«, Organ antifašističkog fronta za istočnu Bosnu (samo prvi broj koji je izašao 7. novembra).

— »Oslobođenje« — organ NOF-a za BiH (treći broj).

— »Naša borba« — organ Ujedinjenog saveza antifašističke omladine istočne Bosne.

— »Vijesti« — izdanje »Fronta slobode« (dnevni list — prvi broj izašao 15. oktobra 1943).

Pored toga u tuzlanskoj štampariji su štampane mnoge brošure marksističkog sadržaja i materijali potrebni za rad političkih aktivista (vidi: Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu od 1941. do 1945. u izdanju Vojno-istorijskog instituta, Beograd, 1964).

4. »Oslobođenje« br. 3 štampano u oslobođenoj Tuzli 1943. objavljuje: »U subotu na veče, 9. oktobra, na trgu pred Komandom mjesta u oslobođenoj Tuzli, održan je veliki narodni zbor. Prije početka zbora, mnogobrojno građanstvo oduševljeno je klicalo našoj junačkoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, njenom Vrhovnom komandantu drugu Titu, našim saveznicima itd. Zbor je otvorio predsjednik Narodnooslobodilačkog odbora za grad Tuzlu dr Ljubo Peleš. Zatim je govorio ispred NOV drug Branko Petričević, politički komesar XVII istočno bosanske divizije. Poslije njega govorili su drug Aleksandar Preka, narodni zastupnik HSS, drug Sulejman Filipović, pukovnik, drug Rodoljub Colaković, u ime Komunističke Partije Jugoslavije, drugarica Zaga Mujbegović, ispred Antifašističkog fronta žena, i drug Mičo Rakić, predstavnik Saveza komunističke omladine Jugoslavije. Na ovom zboru manifestovano je borbeno jedinstvo i bratska sloga svih građana Tuzle i predgrađa, Muslimana, Hrvata i Srba. (Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom 1, knjiga 1, »Oslobođenje«, Sarajevo, 1950, str. 51) u daljem tekstu Arhiv.

5. U proglasu tuzlanskih Srba između ostalog kaže se i ovo: »... Mi Srbi, oduševljeni pobjedama Narodnooslobodilačkog pokreta i njegove vojske, pridružujemo se svojim poznatim patriotizmom akciji Narodnooslobodilačkog pokreta i pozivamo sve sposobne Srbe, i muško i žensko, da pristupe u redove oslobodilačke vojske i tako doprinesu konačnom narodnom oslobođenju.

Pored navedenih potpisnika proglas su potpisali još i Nikifor Todić, sudija, Miloš Ilić, sudija, Svetozar Tešanović, trgovac, Todo Jakšić, knjižar, Đorđe Vasković, direktor gimnazije u penziji i dr. (Arhiv, I/1, str. 54).

6. »...Došlo je vrijeme — kaže se u proglasu tuzlanskih Hrvata — kada više nema oklijevanja. Zadnji je čas, da se Hrvati istočne Bosne opredijele. Mi smo se opredijelili. Idemo sa našom braćom uvjereni da time radimo u duhu nauke Stjepana Radića, koji je uvijek upirao oči u veliki ruski narod očekujući odonuda pomoć za sve ostale slovenske narode. Danas ruski narod, organiziran vojnički u moćnoj i nepobjedivoj Crvenoj Armiji, lomi snagu njemačkih okupatora i crveno sunce javlja se sa ruskih stepa, goneći tamu i navješćujući bolje dane svim slavenskim narodima. U ovom svetom času, u ovoj gigantskoj borbi progovara slavensko srce u svakom hrvatskom čovjeku.

Mi Hrvati tuzlanskog kraja ponosni smo, da smo ovako jednodušno stvorili odluku. Očekujemo, da će ovaj naš stav utjecati na bosanske Hrvate drugih kotareva, koji su se do sada kolebali. Mi se nadamo i sa pravom očekujemo, da će i Hrvati bosanske Posavine, kao i Dervente i Doboja stati na našu stranu, da zajednički čim prije istjeramo neprijatelja iz naših krajeva.

U zajedničkoj borbi, sa muslimanima, koji su se također listom digli kao i sa braćom Srbima, koji se bore unašoj Narodnooslobodilačkoj vojsci, mi vedra pogleda i ponosna čela idemo naprijed«. Proglas su potpisali još i dr Luka Simović i Ivica Martinović. (Arhiv I/1, str. 55).

7. Članak Sulejmana Filipovića: Muslimanima Bosne i Hercegovine, »Oslobođenje« br. 3/1943).

8. Osuđeni od Vojnog suda 17. divizije 7. oktobra 1943. godine, o čemu je stanovništvo Tuzle bilo obaviješteno preko javnih plakata (Arhiv grada Tuzle, glavni registar br. 824/).

9. Navešćemo u cjelini obavještenje Narodnooslobodilačkog odbora upućenog Omerčić Mehmedu iz Tuzle, 1. novembra 1943: »Na sjednici Narodnooslobodilačkog odbora grada Tuzle od 1/XI, 1943. zaključeno je, da upišete zajam u iznosu od 100.000 kn. koji će Vam Narodnooslobodilačka vojska poslije rata isplatiti. Vjerujući u Vaš prijateljski stav i raspoloženje spram Narodnooslobodilačke vojske pozivamo Vas, da ovaj zajam isplatite u blagajnu Narodnooslobodilačkog odbora u Tuzli (soba broj 14/1) u roku od 48 sati«. Obavještenje su potpisali: predsjednik dr Ljubomir Peleš, sekretar Nail Begić i komandant mjesta Miloš Skorić. (Muzej istočne Bosne — Tuzla invent. br. 99).

10. U borbama zu Tuzlu neprijatelj je izgubio više od 3.000 ljudi, među kojima 130 oficira i jednog generala, 25 topova, 5 minobacača, 140 mitraljeza i puškomitraljeza, 2.200 pušaka, oko 20 vagona municije, 30 kamiona i velike količine odjeće, obuće, hrane soli itd.

Jedinice 17. divizije imale su 72 mrtva, 225 ranjenih i 13 nestalih. Najveće gubitke imala je 6. brigada. (»Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«, knj. I, Beograd 1963. str. 616)

11. Od 16.700 stanovnika koliko je imala predratna Tuzla, od 1941. do novembra 1944. stupilo je u NOV i partizanske odrede 5.037 boraca. Pored toga naselja: Kreka, Lukavac, Zivinice, Gornja Tuzla i još neka dala su oko 2.000 boraca (»Oslobođenje« od 2. decembra 1944, Arhiv I/2, str. 30), i Zavod za plan i statistiku opštine Tuzla — analiza o kretanju privrede.

ZUSAMMENFASSUNG

Am 2. oktober 1943. nach dritägigen schweren Kämpfen nahmen die Truppen des III korpusse der jugoslawischen Volksbefreiungsarmee das Industriezentrum von Tuzla ein, das von den deutschen und quislingischen »Kräften von Stärke einer Division verteidigt wurde. Bei dieser Gelegenheit erludete der Feind schwere Verluste in seiner seiner Mannschaft so wie auch im Kriegsmaterial.

Die Befreiung von Tuzla bedeutete nicht nur einen grossen militärischen sieg der Volksbefreiungsarmee, sondern war auch von erstklassiger politischer

Bedeutung für die weitere Entflammung der Befreiungskämpfe in Ostbosnien. Damals traten über 3 Tausend Bürger aus Tuzla in die reguläre Befreiungsarmee ein. Mit der Einnahme von Tuzla und seines Industriebassins wurde auch ein ökonomischer Schlag dem Feind und seiner Kriegswirtschaft gegeben.

Am 11. november 1943. nahm der Feind mit übermächtigen Kräften Tuzla wieder ein, aber während der Zurückziehung der Volksarmee hatten auch die Bewohner in Massen die Stadt verlassen. Die exploitationsmöglichkeit des Bassins wurde verringert, da die Volksbefreiungsarmee während des Rückzuges Diversionen grösseren Umfanges auf Industriebetriebe, kommunikationen und andere Objekte ausführte.

Der Autor gab eine Darstellung eines feindlichen Berichtes, der diese Geschehnisse bearbeitet.